

„ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ“ И „АВТОБИОГРАФИЯТА“ НА А. РОБОВСКИ

(По повод 170 години от смъртта на С. Врачански)

РАДОСЛАВ РАДЕВ

Софроний Врачански и Андрей Робовски заемат различно място в културната ни история. Софроний е тиганът, който с просвещенската си дейност и литературно творчество поставя началото на една традиция в борбата за духовно издигане и национално самоопределяне на българския народ, следван от книжовниците, творили през първата половина на XIX в., към които спада и Андрей Робовски. Животът и творчеството на Софроний са предмет на задълбочени изследвания на наши литературоведи.¹ Някои от постановките на Васил Сл. Киселков, Иван Радев, Росица Димчева и Людмила Боева ще използваме и в нашата работа. Автобиографията на поп Андрей досега не е изследвана и не е така известна като „Житието“. Но сходството на жизнените ситуации, както и близостта и различията в подхода към фактите ни дават възможност за паралел между тях, чрез който могат да се изяснят някои страни от нравствената същност и самобитност на възрожденския деец и писател.

Андрей Робовски също като Софроний е духовник, но за разлика от него достига в йерархията само до сакеларий.² Неговата автобиография е публикувана след Освобождението и обема само три страници. От нея липсва незначителна част, свързана с детските му години.³ Еленският свещеник е познавал делото на Софроний. В едно писмо до него Димитър Драганов споделя: „Едно дете ровеше листовите на Софрониевото толкование. А пък аз рекох на х. Ив. . . видиш ли онуй толкование. От таквизи владици искам благословение. Софроний, каквото се вижда, не е бил много изкусен книжовник, но защото бил българин, ето повече от силата си сторил народу си.“⁴ Сигурно поп Андрей се е позовавал неведнъж в своите проповеди на популярния „Неделник“ и е възприемал Софроний като пример в борбата за независимост на българската църква и избиране на български църковен глава.

И двамата пишат за себе си в края на своя живот, но с различно чувство за изпълнен дълг. Софроний се терзае от мисълта, че е оставил своето „паство“ в преходен исторически момент и изкупува вината си, като се труди „денем и нощем“, за да преведе „неколко книги по нашему българскому языку“. Лишен от правото да служи като свещеник, поп Андрей също се отдава на книжовни занимания, превежда и издава книги с религиозно съдържание. Но споменава за тази дейност като естествено продължение на усилията си да бъде полезен на отечеството си. В тази връзка са и композиционните особености на автобиографията му, в която лесно се открояват две части. Първа част: учение и учителствуване, и втора част: животът му като духовник и книжовник. Прави впечатление, че в началото авторът пише с по-светло чувство, дори и с чувство за насмешка над ранните си учителски години, докато втората част е наситена повече със страданията му, болестта и трудностите по време на престоя му в Цариград.

И Софроний, и поп Андрей са имали в живота си една значителна среща, която е оказала изключително въздействие върху тях. За Софроний тя се измерва в краткото му общуване с Паисий Хилендарски и преписа на неговата история, а за Робовски — в дружбата му с Неофит Бозвели. Но и двамата не споменават в автобиографиите си за връзката с тези видни възрожденски дейци. За дружбата между Неофит Бозвели и поп Андрей можем да съдим по преписката им. Бозвели го сравнява с древногръцкия герой Ахил, когато определя приноса му за народното дело:

¹ Вж. Речник на българската литература. Т. 3. С., 1982, с. 327.

² Вж. Милан Радивоев. Поп Андрей Робовски. — В: Сб. на БАН, 1920, кн. XI, с. 1—43.

³ Вж. С. С. Бобчев. Принос към историята на българското възрождане. Поп Андрей Робовски. — СБНУНК, 1905, кн. XXI, с. 1—17.

⁴ С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 12.

„Дерзай, любимиче, Андрее!
Сичко народно ще успее
И защото ти си Болгарский Ахилес,
За то говори, нестой, ори и сей днес. . .“⁵

Поп Андрей е могъл да определи своето отношение към Неофит Бозвели, да изясни същността на дружбата си с него, но не е споменал дори и името му. Трудно е да се обясни този факт, като се има пред вид, че не е забравил свищовския си учител Христати Павлович и игумена отец Максим, с когото са били най-активните борци против гръцкото духовенство в Търновската епархия. Някои спомени за Бозвели Робовски сигурно е разказал на Петко Р. Славейков при престоя му в Елена.⁶ Причината, поради която Софроний и поп Андрей са премълчали тези връзки, носят характера на вътрешно решение, мотивите за което са трудно изясними.

Учението играе изключителна роля в живота на двамата възрожденци и те пишат за него като за една от най-положителните страни в своя живот. Скромният Софроний, който при всички други жизнени ситуации премълчава за положителното у себе си, или го омаловажава, в случая не пропуска да се изтъкне: „... и като поидох на обучение, големо прилежание и остроумие имах; и вскоре изучих се простое чтение, понеже оу Болгария не има философское оучение на славенские языки, наченах да оучимь по греческий язык и изучих Октоихъ, като наченах Псалтир. . .“⁷ Софроний живее с чувството на човек, който стои над „неоучения, не княжана“ и не желае да се покорява на хора, които са „прости и неоучени“. С това, че е по-учен от другите, той обяснява омразата на гръцкия протосингел, защото „то е вещь природна: оучень человек оученнаго любви: и простъ простаго. . .“. Църковно образование получава в началото и Андрей Робовски. Но той продължава семейната традиция. Баща му, Дойно Граматик, допринася много за неговото израстване като учител и книжовник. Със старание, каквото е проявявал и Софроний, Робовски изучава църковно пеене. „Когато станах, за да пям, баща ми ми пее музика от старата с неане, неана и пр. Чорт да я вземе, много ме мъчи, но научих я пак.“⁸

Упоритостта е една от присъщите черти на еленския духовник, но още по-характерна у него е жаждата за учение: „Духът ми неограничен, но силен пламнее към учение, реших се да му сторя щението. Оставих най-милото на света, най-нежното, най-сладкото — невестата ми с нашите детеродни деца тамам в големия огън, но и то не стига, зех жълтичките й от бялата й гушка. И тръгнах да бера учение за отечеството си в Свищовското училище при Христати Д., както пчела за мед хвърка от цвете на цвете.“⁹ За поп Андрей, както и за Софроний, учението няма самоцелен характер. „Жертвувах за отечеството и набрах плод, когото дочесох в Елена — пише Робовски, — и го положих на жертвено то огнище, като семе — което навреме порасте и принесе плод.“¹⁰ Амбицията за развитие на личността при Софроний и поп Андрей е свързана преди всичко с мисълта да бъдат по-полезни на отечеството си. В това се изразява и най-съществената страна на техния хуманизъм. Също като просвещенеца Софроний поп Андрей отдава голямо значение на учителя. За него той е „най-достоеен и полезен член на обществото, който на отечествения жертвеник принася всичко, що е у него най-драгоценно — своята свобода, своя разум, своята душа“. И авторът сам съзнава, че през ранното си учителстване не е допринесъл достатъчно за развитието на децата, които са се събирали в неговата къща, и за това се отнася с ирония към своята дейност. „Аз почнах преподаването по старовременски — „туй баба знае, него си бае“. А Софроний пише за учителстването си повече обиден от това, че котленци не са благодарни и макар да е вършил толкова добрини и двадесет години да е учил децата им на „книжно оучение“, те предават пастира си на бостанджибаши със спокойна съвест. Той преживява и най-тежкото за един учител — да бъде упреква и обиждан от своите учени-

⁵ Милан Радивоев. Цит. съч., с. 17.

⁶ Вж. Петко Р. Славейков. Съчинения. Пълно събрание. Биографията на Неофит Бозвели. Т. III. С., 1969, с. 221.

⁷ Софроний Врачански. Жизнеописание. Л., 1976, с. 29.

⁸ С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 7.

⁹ Пак там, с. 7.

¹⁰ Пак там, с. 8.

ци. Когато е лишен от правото да служи литургия, възкликва: „Ами шо потеглих отпоповыте, колико ме поношаваха и оукоряваха ме, и не даваха ми достойная часть, и коги ме даеше думаха ми: ето като некои слепец те храниме, шо бяха мои оученицы, таковое оукорение и срамъ теряяхъ шесть години.“¹¹

Учителската съдба на поп Андрей е по-щастлива — той съзнава голямото дело, което е извършил, и затова с гордост заявява: „Великите учители са мои ученици: Никола и Димитър Михайловски, Никола Момчилов, Никифор Мудронов. За духовен чин: Иларион Михайловски Макариополит и Иларион Епископ Ловчански. Освен туй достойни священици и граматии, които засвидетелствуват за учителствуването ни, което държи 18 год. само в Елена.“¹² Просвещенецът живее с достойнството на своето дело и затова с гордост може да осмисли значението си за укрепване на българската народност. „Воистина Лясковец дума: „6 год. бях потъмнял от гръкомания, ако не беше учител Андрей и отец Максим (Райко), игумена на манастиря ни, още шях да тъна в гръкомания, тъмнотия и простотия.“¹³ Самочувствието на Андрей Робовски се крепи на увереността, че е изпълнил дълга си към отечеството. В съзнателната си дейност като учител и книжовник той не се спира на своите грехове към съотечествениците си, а само на доброто, което е извършил в тяхна полза. А Софроний не може да си прости, че по време на епитропството си е глобявал невинни хора и приема болестта като божие наказание за този грях.

Различна роля играе в живота на двамата книжовници жената като майка и съпруга. Софроний е лишен от майчината ласка от ранно детство. Мащехата, която е „люта и завистлива“, гледа само своето дете, а него отритва. Принуден е да се ожени млад и търпи много укори от жена си, която се оказва „мало горделива“. Поради това и след смъртта ѝ той не намира топли думи за нея. По-късно ще пострада и от жените на тези овчари, които са затворени заради сделката с овцете. Коренно различно е отношението на Андрей Робовски към жената. Когато пише за своята съпруга, той намира нежни и съкровени думи. Изхождайки от библийското начало, че „не добро чловяку быти единому“, той се оженва — „нанизах на булката си от бащините си плесенясаи и даскалските желтици, разнесох физическото си здраве, яко здраве беше, но душата на край. Бог ми проводи другар на живота; в очите на душата ми просветна, впуснах се въ всеобща радость на женидбата — благословена първо в рай, после на земята почнала, от Спасителя с чудо и целъта на живота ни станала още по-явна. Учим и живеем: Слава Богу, Слава Отечеству!“¹⁴ Това е една от характерните черти в стила на поп Андрей — от евангелското — към конкретно човешкото, от чудото в рая — до чудото в човешката душа, озарена от силата на чувството, от радостта, че вече има другар в живота. При поп Андрей животът в семейството е също така естествен и хармоничен, както е естествена и пълноценна службата му в прослава на отечеството. В думите му, посветени на семейния живот, има нещо много празнично. Може би това е свързано и с личните качества на съпругата му. Драган Цанков си спомня от Цариград за хубавите дни, прекарани в Елена и за „засмяното лице на баба попади“¹⁵. Робовски се разделя със семейството си, за да учи в Свищов и това прави решението му още по-възвишено и по-хуманно, защото го осъществява не само за себе си, но и заради отечеството си, макар и разбираемо само като град Елена. Той проявява и ново разбиране по отношение на образованието, което трябва да получи жената. В едно писмо до врачанци поп Андрей ги упреква в нехайно отношение към училището и ги съветва да изпатрят и момичетата да се учат от шест до десет години, но само колкото „да се моли Богу, да знае християнските длъжности, да прочита и да пише на стопана си писмо, когато е в къра“¹⁶.

Втората част от автобиографията на поп Андрей е по-близка до динамичния разказ на Софроний. И докато авторът на „Житието“ осъществява много неща от живота си по принуда или поне така пише — по принуда се оженва, по принуда става свещеник, след това епископ,

¹¹ Софроний Врачански. Цит. съч., с. 33.

¹² С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 8.

¹³ Пак там, с. 8.

¹⁴ Пак там, с. 7.

¹⁵ Пак там, с. 14.

¹⁶ Милан Радивоев. Цит. съч., с. 25.

по принуда стои във Видин, то поп Андрей се стреми да определи по-естествено живота си, в някои случаи с родови и божии предопределения. „После се опопих — пише Робовски, — защото попството у българите бива се по наследство.“¹⁷ Когато се връща в Цариград с параклада „Марсилия“ и при Бургас за малко не се удави, той приема божията намеса: „Бог ми подаде рукопомощника, като на Петра някога си и се избавих.“ Религиозното съзнание на Софроний и поп Андрей е изразено не чрез съзерцание и молитви, а преди всичко като благодарност към бога, който им съхранява живота. В тази връзка те поставят и нравствения въпрос за дълга на патриота, на духовния пастир и книжовника към народа си. Софроний изразява страх от бога, че не е изпълнил докрай дълга си, приема божните наказания като последица от греховете към съотечествениците му.

Особено тежко преживява авторът на „Житието“ забраните да служи литургия. Това са цели шест години от живота му, в които е принуден да търпи унижения и срам. Заради укорите и оскърбленията той се принуждава да напусне родното си село и да се установи в друга епархия. И поп Андрей е аргосван шест пъти, забранявано му е да проповядва в църквата, косите му побеляват, остава без зъби, „а децата ми, колкото сълзи са издели от очите си, може да потъне и да се удави в сълзите им този евангелски наш пастир г-н Неофит. А за поведбата на здравето ми! А за честта ми, що ме обезчести. . . С нищо световно не може ми ги върна, освен Бог да го низрини от лицето си, както той низрини мене и стопи и децата ми с проклятия свои интересни закон, а не с евангелски.“¹⁸ Поп Андрей отправя своя упрек към гръцкия владика, докато Софроний негодува от поведението на своите съселани, които го оставят в трудния момент, забравяйки за добрините, които е вършил. С пълно право е могъл да упреква и гръцкия владика, защото именно той му забранява да служи литургия заради дълга на сина му. Тази забрана е тежела върху Софроний и поп Андрей не само поради финансови причини, но и от това, че са били отстранени от главното средище — църквата, където тяхната дейност намира пълния си смисъл и откъдето с проповеди възпитават своето паство. Те са били лишени от единствената обществена трибуна за българина по това време. Еленчани издават пълномощно на поп Андрей, за да проповядва отново независимо от наказанието, наложено му от търновския владика, „защото някои си занемаях му устата от 4—5 год., и гладуваме за неговите поучения“¹⁹. С изключителна почит се отнасят и врачанци към своя епископ, защото той ходи по църквите в недели и празници и „полагах поучение по нашему болгарскому языку, а оны християны като не чуле от други архиереа таковое по нашему языку поучение, имаха ми като едногo философа“²⁰. Целебната магия на българския език премахва отровата на робския живот в народностното съзнание на българина. И в това отношение Софроний и поп Андрей се стремят да използват възможностите, които им предоставя църквата.

Някои автори се спират на летописната основа на Софрониевото житие. Приемайки, че Софроний се е стремил съзнателно към историчност и фактологичност на изложението, Иван Радев смята, че летописната основа „налага своя отпечатък върху историко-познавателната същност на творбата, върху чертите на нейния информативно-обслужващ облик и стил, върху качества и на белетристично повествование“²¹. Софроний отделя място на руско-турските войни, на събитията в българските земи, на отражението им върху народа и на основата на това епично платно разкрива събитията в собствения си живот. В автобиографията на поп Андрей не можем да говорим за наличието на летописна основа. Авторът не се спира на историческите събития независимо от това, че през живота му те са твърде значителни. Той е свидетел на Руско-турската война от 1828—1829 г., свързана с голямо брожение и изселване на българското население от Източна България, преживява Кримската война от 1853—1856 г., за която споменава в едно от писмата си до своя син Стоян. Поп Андрей разкрива преди всичко нравственото и духовно развитие на личността си, значението си като учител и книжовник, страданията, които е изпитал в защита на народа и в борбата за самостоятелна българска църква.

¹⁷ С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 8.

¹⁸ Пак там, с. 9.

¹⁹ Пак там, с. 16.

²⁰ Софроний Врачански. Цит. съч., с. 39.

²¹ Иван Радев. Българска възрожденска литература. С., 1980, с. 114.

Епохата присъствува повече като атмосфера, присъствува с проблемите си, които и Робовски е трябвало да разрешава. Авторът не се стреми към историческия факт, нито към случката, в описанието на която да търси проявите на своя характер, а преди всичко към завършеното, обобщеното състояние, в което синтезира смисъла на преживяното. Разбира се, той не е изпаднал във венецианския на собствена си личност, но не омаловажава делото си и не проявява излишна скромност. Автобиографията на поп Андрей е с по-ярка противогръцка насоченост от житието на Софроний. Това може да се обясни с изострянето на борбата против гръцкото духовенство през 40-те и 50-те години — борба, в която взема дейно участие и Робовски. Наклеветен пред Патриаршията в Цариград, той трябва да дава обяснения, да се запишва, защото го заплашва заточение. И в този случай не го напуска гордостта му.²² „Малко посъзех се, и свестих се, и съживих се, но что? Гледам чер дякон с разпуснати широки ръкави, фанариотин дойде и, рече: „стани, вика те патриархът“. Завчас аз си отидох, но думам в себе си; Андрей, мужай се, не бой се; помни, че името ти е Андрей — не го посрамаяй. От туй с кураж — се отговорих на коладито до патриарха Св. Кирил прямо от съотечествениците ни, от мирски и духовни, и оправих се, простиха ме, а инак, ако не можах да хоротувам, завесили ме бяха мъглителна земя беше ме мъгната и дълбоката пропасть.“²³ Поп Андрей не разгръща в пътя събитията, а го разкрива дотолкова, доколкото може да определи своето положение, да изтъкне някое свое качество. Той не повествува като Софроний, а размишлява. Тази разлика много добре се чувства при съпоставянето на сходни събития от автобиографиите им. Такава е питираната по-горе среща на поп Андрей с патриарха и срещата на Софроний с пашата в Осман пазар, където котленският свещеник е затворен заедно с двама свои съселани.

Характерни за Софроний и поп Андрей са неспокойният дух, жизнеността и непокорството. Софроний се упреква, че не е стоял мирен и не се е покорявал в своята „безумная младост“ и с това докарва нови беди на главата си. Неговата смиреност е привидна и не може да прикрие вътрешната сила на характера му, непрестанното любопитство към света, решителността му. Непокорен си остава през целия си живот и поп Андрей. С. С. Бобчев пише за него, че е от „онези живи натури, на които, и под калимавка кога били, турците не се съкьпели да дадат прозвището „дели“. Той е бил един вид „дели папаз“ през целия си живот“.²⁴ И за двамата не е присъщ уседналият живот. Непрекъснатите пътувания обогатяват представата им за отечеството и за света. Младият Стойко е поразен от многолюдния Цариград, от царските палати, от покварения живот, на който едва не става жертва. Впечатлителният и жаден за знания Андрей Робовски си спомня за първото свое отиване в Свищов: „Добра пътя пътувах и в Свищов стигнах, дето бели Дунав се вие като змей, и корабите с платната заминават един въз други по Дунава.“²⁵ Пътуванията и непрекъснатото движение са нещо характерно за възрожденските дейци. Софроний като духовник обхожда цяла Северна България. Поп Андрей също живее в различни градове, но не описва живота си в тях, а само очертава дейността си като учител. Това ограничава събитийността в автобиографията му и придава известна конспективност на изложението. Но авторът се е стремил и към образно-емоционална мисъл, без да достига до „емоционално-изобразителната“ сила на Софрониевото повествование. Непосредствеността на разказа в „Житие и страдания“ при Робовски е отстъпила място на размисъла. Читателят изживява заедно със Софроний нещастията му, докато при поп Андрей възприема смисъла на живота му така, както той го преценява и размишлява за него. С това се свързва и промяната във формата на автобиографията — при Софроний тя е повест, а при Робовски — самооценка. Тази промяна е предизвикана от „психологическия процес на самосъзнание и самоопределяне на личността, в който се затвърдява националната самобитност на българина и се извява неговата духовна енергия...“²⁶

²² С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 8.

²³ Пак там.

²⁴ Пак там, с. 1.

²⁵ Пак там, с. 7.

²⁶ Росица Димчева. Начало на мемоарната проза в българската възрожденска литература. — Лит. мисъл, 1972, кн. 4, с. 80.

Просвещенецът Софроний описва своя живот, откроява индивидуалната си съдба чрез страданието. Според Боян Ничев страданието бележи и качествения скок, който разделя „Житието“ на Софроний от средновековните жития и от епичните народни мъки и борби. „В него народното бедствие не е състояние, а конкретно преживяване на отделен човек.“²⁷ Предимствата на своята личност Софроний изтъква само във връзка със знанията, които е получил и които го отделят от останалите хора. При Андрей Робовски усвояването на знанията и тяхното реализиране в полза на отечеството стават вече основен предмет на автобиографията. Робовски не подчинява разказа на своите страдания, макар те да се срещат в живота му, особено през последните години. За престоя си в Цариград той пише: „Боже упаси. Аз постепенно отпаднах и съвсем отслабнах. Харчълъка скъсах. В един от горчивите ни дни припаднах на епигропията и на публикацията на българската в Цариград църква.“ Дайте ми иждевание, че дано да оздравея.“ Погледна се на мене сей час.“²⁸ И в този случай страданието е повече нравствено, отколкото физическо и е свързано с тъгата по родния край, където поп Андрей се чувства най-добре. При него индивидуалната човешка съдба е скрита в сянката на просвещенската му дейност и затова той определя преди всичко пътя си като учител и книжовник. И в проявите му като такъв е очертана най-добре близостта му със Софроний. Но двамата пишат с различно съзнание за обществената си роля. При Софроний тя е много по-значителна, но той не я извежда на преден план, както прави това поп Андрей.

Интересно е да се проследят мотивите, от които са се водили Софроний Врачански и Андрей Робовски, както и други възрожденски дейци при написването на автобиографиите си. При Софроний този мотив все още не е категорично обосновач от науката. Ако приемем, че „Житието“ има служебен характер и чисто информативни функции и е предназначено да го „лигитимира“ пред руските военни и дипломати,²⁹ трябва да отречем вътрешния мотив за написването му. Ако приемем, че то е написано за прочит от българите,³⁰ тогава става ясен този вътрешен мотив преди всичко като разбиране за дълга към отечеството и народа. Софроний съзнава значението на личността си, но това все още не е основна причина да пише за себе си. През 50-те години на XIX в. Георги С. Раковски и Андрей Робовски пишат автобиографиите си със съзнанието, че дейността им е в „ясна връзка с отечеството“ и само на тази основа разкриват живота си.³¹ След Освобождението авторите прехвърлят мост към бъдещите поколения, които трябва да знаят за бурната епоха на Възраждането. Автобиографията на Иван Богоров има мотото, взето от Ал. Пушкин:

Да ведают потомки православных
Земли родной минувшую судьбу.³²

С почти същото съдържание е и мотото към „Житие-битие“ на Христо Г. Данов: „Нека четат овия, които нямат ни помен от нашите минали времена.“³³ Ясно е, че в посочените случаи не можем да говорим толкова за различни мотиви, колкото за нюанси на един и същ мотив, който определя преди всичко връзката човек — отечество. И като че ли в осъзнаването на тази връзка трябва да търсим особеностите на възрожденската автобиография и своеобразието на възрожденската личност, което ясно се откроява и в паралела между автобиографиите на Софроний Врачански и Андрей Робовски.

²⁷ Боян Ничев. От фолклор към литература. С., 1976, с. 185.

²⁸ С. С. Бобчев. Цит. съч., с. 8.

²⁹ Иван Радев. Цит. съч., с. 109.

³⁰ В. Сл. Киселков. Софроний Врачански. С., 1963, с. 211.

³¹ Вж. Георги С. Раковски. Автобиография и спомени. С., 1934, с. 7.

³² Вж. Иван Богоров. Избрани произведения. С., 1963.

³³ Вж. Христо Г. Данов. За теб, мили роде. Пловдив, 1978.